

Agata ZACHARIASZ

Politechnika Krakowska
Wydział Architektury
Kraków, Polska
e-mail: azachar@pk.edu.pl

ŚWIĘTE MIEJSCA ZWIĄZANE Z PRZESZŁOŚCIĄ I DZIEDZICTWEM NARODOWYM

SACRED PLACES CONNECTED WITH THE PAST AND NATIONAL HERITAGE

Słowa kluczowe: święta przestrzeń, pomnik, krajobraz, formy upamiętnienia

Key words: *sacred space, monument, landscape, form of remembrance*

Streszczenie

Świętość postrzegana jest jako specyficzna właściwość miejsca związana z religią, ale przymioty *sacrum* może zyskać każdy przedmiot, miejsce czy osoba. W artykule opisano szczególne miejsca związane z przeszłością i dziedzictwem narodowym, które poprzez swój charakter i znaczenie dla narodu tę szczególną właściwość posiadają. Opisano obiekty o różnej skali oddziaływania. Tak dominanty i dzieła monumentalne, które są doskonale wpisane w rozległe układy urbanistyczne, jak i miejsca kameralne, które kształtowane były pod wpływem wierzeń, a często tragedii narodowych, co chyba najmocniej przyczynia się do sakralizacji przestrzeni.

Abstract

Sacrality is seen as specific property of place connected with religion but the sacral status can be achieved by any object, place or person. The article describes specific places connected with the past and national heritage that have their own character and importance for the nation. Attention was given to the places of different scales of influence. Landmarks and monumental pieces that are perfectly incorporated into a wide urban composition are discussed. In addition, the article discusses secluded places, created under the influence of beliefs or national dramas; as having the most impact on the sacralization process.

WSTĘP

Świętość postrzegana jest jako specyficzna właściwość miejsca związana z religią, ale przymioty *sacrum* może zyskać każdy przedmiot, miejsce czy osoba. W artykule opisano szczególne miejsca związane z przeszłością i dziedzictwem narodowym, które poprzez swój charakter i znaczenie dla narodu tę szczególną właściwość posiadają. Są to dominanty i dzieła monumentalne doskonale wpisane w rozległe układy urbanistyczne, ale mogą to być też miejsca kameralne, które kształtowane były pod wpływem wierzeń, religii, obrzędów i często tragedii, co chyba najmocniej przyczynia się do sakralizacji przestrzeni. Ze sferą *sacrum* łączą się też pamięć i tożsamość. Analizowano obiekty o różnej skali oddziaływania, o określonych cechach wizualnych, dźwiękowych, symbolicznych. Czasem wrażenie świętości potęgują obrzędy czy uroczystości związane z miejscem.

CELE I METODY BADAŃ

W artykule podjęto próbę pokazania jak *sacrum* odzwierciedla się w dziełach sztuki ogrodowej i architektury krajobrazu, w różnych epokach i różnych kręgach kulturowych. W interpretacji posłużono się opisanymi przez Christophera Alexandra w *Pattern Language* pojęciami – święta ziemia i święte miejsca. Pisał o świętej ziemi: „W zależności od tego, co uznawane jest za święte – przyroda, Bóg, miejsce, duch, relikwie, ziemia czy idea – mamy do czynienia z różnymi formami w różnych kulturach, wymagającymi odmiennych środowisk fizycznych./.../Gdy społeczność ma takie miejsce, to nawet jeśli nie wiąże się ono z żadną konkretną religią, wierzymy, że poczucie świętości w takiej czy innej formie będzie się stopniowo budzić wśród ludzi, którzy dzielą to doświadczenie”. Wprowadził też termin – święte miejsca, czyli takie, które symbolizują teren i korzenie ludzi tam mieszkających. Są to zarówno zakątki pięknej przyrody, jak i ślady historyczne dawnych wieków. Uznał je, niezależnie od formy, za przestrzeń niezbędną, symboliczną, bez której mieszkańcy traciliby emocjonalną więź z miejscem przebywania (Alexander, 2008).

Analizowano miejsca związane z przeszłością i dziedzictwem narodowym. Tego rodzaju krajobrazu można określić jako znaczeniowe, o dużym oddziaływaniu nie tylko artystycznym i kulturowym, ale także niematerialnym. Rozważano dwa rodzaje obiektów. Z jednej strony dzieła o wyrazistej kompozycji, z dominantami, elementami wyróżniającymi się, o skali monumentalnej, z czytelnymi osiami. Są to realizacje, gdzie dominacja nad naturą jest jednym z istotnych elementów kompozycji, również poprzez ekspozycję, kontrast i czytelne rozłożenie akcentów. Drugi rozpatrywany rodzaj obiektów to dzieła kameralne, doskonale wpisane w teren, bazujące na znajomości historii i symboliki. Wśród zasadniczych elementów sprzyjających tworzeniu tego rodzaju świętej sfery jest badanie i zgłębianie, na które składają się złożoność ze zróżnicowaniem elementów w scenerii i tajemniczość związana z odkrywaniem, dociekaniem, docieraniem do miejsc ukrytych (Kaplan at al., 1998; Bell at al., 2004). W *sacrum* wpisany jest mocno rytuał przejścia, przekraczanie granicy

i sekwencje wewnątrz, oczekiwanie i stopniowe odsłanianie. Stąd tak ważne są w percepcji: zarówno scenariusz spacerowania, jak i świadomie zaprojektowane sekwencje widoków i wrażeń (Leenhardt, 1999). Świątość może tworzyć byt niematerialny związany z miejscem, wpisany w wierzenia, np. Aborygenów.

OBIEKTY W PRZESTRZENI ROZLEGŁEJ

Każdy pomnik czy miejsce pamięci ma również cechę *sacrum*. Ich różnorodne formy niosą określone przesłania, a wiele z nich staje się częścią parków publicznych, często jako dominanty w krajobrazie. Dla różnych społeczności mają status miejsca świętego, są ważne dla historii i tożsamości; np. kopce w Krakowie, Niepołomicach czy na polu bitwy grunwaldzkiej, National Mall w Waszyngtonie czy Shrine of Remembrance w Melbourne. Miejsca takie to przestrzeń, która ma zdolność do zapamiętania i wyrażania tego, co najcenniejsze (Sheldrake, 2001).

Uświęcony historią jest waszyngtoński National Mall. W koncepcji urbanistycznej stolicy Stanów Zjednoczonych zakładano, że Mall ma gromadzić pamiątki przeszłości i skarby dziedzictwa narodowego. Każdy zlokalizowany tam pomnik ma swoje przesłanie i skierowany jest do określonej grupy odbiorców. Każdy stanowi swoistą relikwię przeszłości, a ich wielka liczba jest wizualnym przejawem praw wolności wypowiedzi. National Mall ma na celu ochronę przestrzeni, która jest symbolem i ikoną narodu oraz jego ideałów – równości, wolności i demokracji. Upamiętnia ważne dla historii St. Zjednoczonych wydarzenia. Zapewnia możliwość kontemplacji, świętowania, upamiętnienia, partycypacji obywatelskiej, rekreacji i demonstracji. Stanowi miejsce, gdzie w pełni mogą wyrażać się prawa wolności słowa i pokojowych zgromadzeń. W przestrzeni Mallu o kompozycji monumentalnej, czasami zwielokrotnionej przez lustra wodne, zlokalizowano kilkadziesiąt pomników. Zastosowano tam dominanty budujące jego wizerunek, ale są też dzieła kameralne, symboliczne, a wszystkie stanowią dzisiaj swoisty przegląd sposobów kształtowania przestrzeni kommemoratywnej (ryc. 1a i 1b). Nadal powstają w nim nowe obiekty, czego przykładem jest otwarty 22 sierpnia 2011 roku Martin Luther King, Jr. Memorial – kolejny monumentalny pomnik (ROMA Design Group). Tym razem po raz pierwszy uhonorowano w obrębie Mallu Afroamerykanina, który właśnie tu w 1963 roku na stopniach pomnika Lincolna wygłosił swoje słynne przemówienie *I have a dream* – o tym, że kiedyś wszyscy będą równi – i domagał się zniesienia segregacji rasowej. Forma dzieła inspirowana jest innym fragmentem tego przemówienia – „będziemy mogli wykuć z góry rozpaczę skałę nadziei”. Martin Luther King, Jr. Memorial, o powierzchni 1,6 ha, stanął pomiędzy ikonami – pomnikami Lincolna i Jeffersona i wizualnie łączy się z nimi, wpisując się w jego przekaz narodowego *sacrum* (Zachariasz, 2010, 2012).

Wśród koncepcji inspirowanych waszyngtońskim Mallem, City Beautiful Movement i ideą miasta ogrodu jest australijska stolica Canberra (1912), zrealizowana według zwycięskiej pracy konkursowej Waltera Burleya Griffina. Jej układ łączy cechy angielskiej malowniczości, doskonałe osadzenie w krajobrazie oraz umiejętność

kreowania scen z totalną, geometryczną potęgą Wersalu czy Waszyngtonu. Monumentalizm sprzyja kreowaniu wzniosłości. Osie łączą tu najważniejsze punkty w mieście, a pośród znaczących jest Mauzoleum Pamięci Narodowej (Australian War Memorial) – zamykające promenadę ANZAC Parade, nazwaną tak na cześć żołnierzy australijskich i nowozelandzkich (ryc. 2a). Po każdej stronie tej alei ceremonialnej jest rząd pomników upamiętniających konkretne kampanie wojskowe lub zasługi odniesione w czasie wojen. Pomniki reprezentują różne style od klasycznych figuratywnych po nowoczesne o kubistycznych bryłach. Symboliczny związek dwóch narodów pokazano również w roślinności zaprojektowanej w ANZAC Parade. Regularne rabaty charakterystycznych dla Nowej Zelandii krzewów hebe umieszczono w środku alei, na obrzeżu zaś rzędy australijskich eukaliptusów. Pnie tych drzew mają niezwykle barwną kolorystykę. W pełni lata można usłyszeć kilku przecnic dalej cykady żyjące w eukaliptusowych gajach. Monumentalny Australian War Memorial składa się z trzech części, przy czym w pamiątkowej znalazły się: Sanktuarium i klasztor oraz Sala Pamięci z kaplicą i z Grobem Nieznanego Żołnierza w wąskim dziedzińcu z basenem otoczonym krzewami (ryc. 2b). Obiekt usytuowano w parku rzeźb, które również mają znaczenie symboliczne.

Sacrum pamięci to także Hiroshima Peace Memorial Park w centrum Hiroszimy dedykowany miastu, które jako pierwsze w świecie doznało ataku nuklearnego oraz upamiętnieniu tych, którzy ucierpieli od bomby bezpośrednio i pośrednio (szacuje się, że było to ok. 140 tys. osób). Szczególnym landmarkiem jest Kopuła Bomby Atomowej (Genbaku Dōmu). Obiekt ukończono w kwietniu 1915 (proj. J. Letzl) jako centrum wystawowe. Eksplozja po zrzuconiu bomby atomowej 6 sierpnia 1945 roku nastąpiła w bezpośredniej bliskości hali (ok. 150 m od niej). Był to jedyny tak blisko położony obiekt, który nie uległ całkowitemu zniszczeniu. Został zabezpieczony jako Pomnik Pokoju tak jak przetrwał po wybuchu. Surowy i potężny ostaniec, budynek-pomnik, który ma symbolizować osiągnięcie pokoju to swoiste *sacrum* upamiętniające tę tragedię. W 1966 rada miejska podjęła uchwałę, że kopułę należy zachować. W latach 1950 i 1964 wokół niej powstał Peace Memorial Park, a w budynku zlokalizowano muzeum. Park otwarto w 1955 roku. Od 1952 stanowi scenię organizowanego corocznie 6 sierpnia Peace Memorial Ceremony. W centralnej części parku usytuowano Cenotaf poświęcony pamięci ofiar bomby atomowej. Kształt betonowego Cenotafu przypominający siodło, przedstawia glinianą formę starożytnego domu, chroni dusze tych, którzy zginęli podczas wybuchu. W kamiennej trumnie znajdującej się pod łukiem umieszczono księgę z nazwiskami wszystkich ofiar. Napis na trumnie przestrzega przed błędem, który nigdy więcej nie powinien się powtórzyć. Pomnik Pokoju – kopuła pojawia się w osi łuku Cenotafu, poprzedzona rozległym widokiem alei ceremonialnej. W 1996 roku Kopuła Bomby Atomowej została wpisana na listę światowego dziedzictwa UNESCO.

OBIEKTY KAMERALNE STANOWIĄCE ELEMENT TERENÓW ZIELENI

Sakralny wymiar mogą mieć też usytuowane w obrębie terenów zieleni niewielkie pomniki o różnej, czasem niezwyklej formie. Pośród nich jest na pewno Irish Hunger Memorial w nowojorskim Battery Park. Upamiętnia 150-lecie Wielkiego Głodu w Irlandii, ale niesie wiele innych przesłań. Etos głodu i emigracji interpretowany przez ten pomnik dla wielu Amerykanów pochodzenia irlandzkiego ma prawie święty status. To niekonwencjonalne dzieło stanowi typową dla postmodernizmu mieszankę realizmu, sztuki konceptualnej i sztuki ziemi (Smith, 2010). Zaprojektowany został przez Briana Tolle – artystę rzeźbiarza i Gail Wittwer-Laird – architekta krajobrazu we współpracy z grupą 1100 Architect. Niewielki fragment krajobrazu zdaje się płynąć na tle nowoczesnych wysokich budynków, a z drugiej strony oglądany jest w otoczeniu parkowym. Pomnik to realistycznie odtworzone ćwierć akra irlandzkich wzgórz, z opuszczonymi fragmentami irlandzkiej wioski: kamiennymi ścianami chaty, rodzimymi trawami i dzikimi kwiatami, pobrużdżonym ugiem ziemniaczanym. Wzgórze wyniesione jest na betonowej płycie, a z jego najwyższego punktu rozpościera się widok na wyspę Ellis, gdzie przybywali emigranci, i Statuę Wolności. Miejsce przypomina irlandzkie kopce czy też kurhany grzebalne. Stojące kamienie dekorowane krzyżami, znalezione w zachodniej Irlandii, potęgują jego świętość. Pojawiają się pobudzające pamięć inne historyczne konotacje. Na trawiastym dachu umieszczono kamienie z wykutymi nazwami wszystkich 32 hrabstw Irlandii. Posadzono tam też ponad 60 odmian roślin, które w historii i folklorze Irlandii mają znaczenie symboliczne, związane z tradycją i uświęconymi obyczajami, m.in. janowiec (*Ulex europaeus*) – symbolizujący światło i ochronę. Dla Celtów janowiec był jedną ze świętych roślin. W czasie obchodów Beltane, roślinę palono w ogniskach dla oczyszczania, a także dla ochrony stad. W zwiedzaniu towarzyszy dodatkowa stymulacja pamięci – ścieżka dźwiękowa odtwarzająca relacje dotyczące głodu na świecie (Kaizen, 2001). Pomnik usytuowano na cokole, którego bazę stanowi naprzemiennie okładzina z piaskowca i matowe szkło. Na pasach szkła umieszczono teksty, które łączą historię wielkiego głodu ze współczesnymi raportami na temat głodu. W hałaśliwym gwarze miasta przywołuje uświęcone dla Irlandczyków wspomnienia (ryc. 3).

Każda nacja chroni swoją przeszłość, swoje święte miejsca. Zaniedbanie tej opieki jest np. dla Aborygenów obrazą dla duchów przodków, zaś zniszczenie miejsca świętego stanowi zagrożenie duchowe dla mieszkańców oraz ich niematerialnych śladów. Związane jest to z koncepcją wierzeń, szczególnie z czasem snu czy też śnieniem (ang. *Dreaming*) różnie przez plemiona nazywanym (np. *Alcheringa*, *Lalai Nayuhyungki*). Opowiadanie jest integralną częścią życia australijskich Aborygenów. Historie są przekazywane z pokolenia na pokolenie, zwykle przez starszych, zarówno tradycyjnych, jak i nowoczesnych. Historie śnienia przedstawiają stworzenie ziemi i życia, tradycje i zwyczaje plemienne, życie i śmierć, walkę, polowanie, łączą każde stworzenie i każdy element krajobrazu, role mężczyzny i kobiety, sprawy święte i społeczne. Elementem ważnym dla rdzennych mieszkańców Australii jest honorowanie

ich dziedzictwa, wierzeń, tradycji, obiektów i miejsc. Tego rodzaju świętych miejsc, mających znaczenie dla różnych plemion i klanów, jest w Australii wiele i na różne sposoby są one chronione i upamiętniane, również z wykorzystaniem elementów tradycyjnych i symbolicznych.

Pośród nich jest Warriparinga wietrzne miejsce nad rzeką, święte dla ludu plemienia Kaurna – rdzennych mieszkańców Adelajdy, aborygeńskich opiekunów adelajdzkiej równiny. Na zlecenie władz dzielnicy Marion w parku zrealizowano artystyczne przedstawienie Tjilbruke Dreaming (artyści: S. Rankine, M. Worth, G. Malone). Praca składa się z „lasu” okorowanych pni wielu drzew, które przeplatają się z symboliczną interpretacją ‘Śnienia’, jako różnego rodzaju środowisk, np. źródeł słodkiej wody utworzonych przez łąy Tjilbruke. W koncepcji wiatry i bieg rzeki przedstawiane są przez kolorowe piaski. Ptak umieszczony na wierzchołku jednego z pni symbolizuje ostateczną transformację. Wśród drzew w parku jest też drzewo o rzeźbionej korze, mające znaczenie rytualne. Warriparinga stanowi w ostatnich latach miejsce wielu ważnych wydarzeń kulturalnych i lokalnych uroczystości, wpisuje się w lokalny kalendarz rytuałów (Isaacs, 1980). Należy do nich „ogień przyjaźni”, zainicjowany w 1999 roku, a zapalany w każdą pełnię księżyca. W maju 2004 ogień palił się przez kilka dni w ramach Narodowego Tygodnia Pojednania (ryc. 4). Innym tego rodzaju obiektem szanującym przeszłość w Adelajdzie jest park Lartelare. Ziemia, na której powstał, poprzez tradycję i historię ma dla potomków rdzennych mieszkańców wymiar świętości. Podjęli oni długą, zakończoną sukcesem walkę, by miejsce zostało odpowiednio upamiętnione. W centrum parku znalazła się rzeźba wykonana z metalu przypominająca tradycyjne schrony „wodli”, jakie stały wzdłuż nadbrzeży wtedy, gdy ok. 160 lat temu zamieszkiwali go Lartelare. Inskrypcja na budowli głosi „Cienie naszej przeszłości nie zgasną, jeśli nasza ziemia jest przekształcona dla przyszłości”.

W Australii szczególne miejsce w projektach zajmuje tożsamość i poczucie miejsca. Wpływ na ten fakt mają m.in. zagadnienia związane z pojednaniem z rodzimymi mieszkańcami kontynentu. Jest to ważna kwestia zarówno polityczna, jak i kulturowa. Do tragicznych kart historii należy celowa polityka rządu odbierania dzieci mieszanym parom. Program, który miał zapobiec asymilacji między społecznościami białych i Aborygenów, obowiązywał w Australii od 1910 do 1970 roku. Tysiące dzieci zabrano wówczas prawowitym rodzicom i umieszczono w ośrodkach wychowawczych. Według szacunków ok. 30% tych dzieci siłą odebrano rodzinom. Efektem rozliczania się Australii z bolesną przeszłością są również pomniki upamiętniające te tragiczne czasy. Dziełem szczególnie poruszającym jest Colebrook Memorial w Colebrook Home w Eden Hills na obrzeżu Adelaide. Usytuowany w sąsiedztwie miejsca, gdzie w latach 1942-1972 mieszkały „skradzione dzieci”. 1 czerwca 1997 roku wmurowano tu tablicę i ponad 1800 osób uczestniczyło w opowiadaniu przejmujących historii (storytelling) (Matthews-DeNatale, 2008). Uroczyste otwarcie pomnika nastąpiło 31 maja 1998 roku w Narodowym Dniu Żałoby (National Sorry Day). Pomnik stanowi tu: ustronie z rodzimą roślinnością oraz rzeźby: fontanna łez i oplakująca matka, które przypominają o aborygeńskiej rozdzielonej rodzinie (ryc. 5a i 5b).

Ryc. 1. Waszyngton, National Mall, a/ National World War II Memorial i Washington Monument, b/ Lincoln Memorial.

Fig. 1. Washington, National Mall, a/ National World War II Memorial and Washington Monument, b/ Lincoln Memorial.

Ryc. 2a. Canberra główna oś kompozycyjna. Parlament widziany z Australia War Memorial.

Ryc. 2b. Australia War Memorial, Canberra.

Fig. 2a. The main axis of Canberra. Parliament – view from Australia War Memorial.

Fig. 2b. Australia War Memorial, Canberra.

Ryc. 3. Irish Hunger Memorial, Battery Park, Nowy Jork.

Ryc. 4. Warriparinga, Marion, Adelaide.

Fig. 3. Irish Hunger Memorial, Battery Park, New York.

Fig. 4. Warriparinga, Marion, Adelaide.

Fot. 5. Colebrook Memorial, Eden Hills, Adelaide,
a. fontanna łez; b. opłakująca matka.

Photo 5. Colebrook Memorial, Eden Hills, Adelaide,
a/ Fountain of Tears; b. Grieving Mother.

To poruszające miejsce jest swoistą świątynią smutku w krajobrazie. Tragedię potęgują rzeźby, zdjęcia i napisy na kamieniach. Jeden z zamieszczonych tam cytatów głosi „I każdego ranka, gdy weszło słońce cała rodzina zawodziła. Robili to przez 32 lata, dopóki nie zobaczyli mnie ponownie. Kto może sobie wyobrazić, co przeszła matka? Ale trzeba nauczyć się przebaczać”.

ZAKOŃCZENIE

Historia sztuki ogrodowej i architektury krajobrazu pokazuje na jak wiele sposobów może pojawiać się w ogrodach *sacrum* – w różnych kręgach kulturowych, w różnych miejscach i obiektach. Ich szczególną odmianą są święte miejsca związane z przeszłością i dziedzictwem narodowym, a świętość łączy się tu z jednym z zadań historii, czyli upamiętnianiem zdarzeń. Krajobraz tak wykreowany odgrywa aktywną rolę społeczną. Święte miejsca mają różny wymiar, ich istnienie uzależnione jest od tradycji kulturowych, przekonań i postrzegania. Stanowią narodowe *sacrum* i budują wspólną tożsamość.

LITERATURA

- Alexander Ch., Ishikava S., Silverstein M., Jacobson M., Fiksdahl-King I., Angel S., 2008: Język wzorców. Miasta, budynki, konstrukcja (Pattern Language), GWP, Gdańsk.
- Bell A., Greene Th.C., Fisher J.D., Baum A. 2004: Psychologia środowiskowa, GWP Gdańsk.
- Białostocki J., 1982: Symbole i obrazy w świecie sztuki, PWN, Warszawa.
- Eliade M., 1993: Traktat o historii religii, Wydawnictwo Opus, Łódź.

- Isaacs J., 1980: *Australian Dreaming, 40 000 Years of Aboriginal History*. Lansdowne Press, Sydney.
- Kaizen W.R., 2001: *Brian Tolle, BOMB 76, Summer*, New Art Publications, Inc.
- Kaplan S., Kaplan R., Ryan R.L. 1998: *With People in Mind. Design and Management of Everyday Nature*, Island Press, Washington
- Leenhardt J., 1999: *Playing with artifice: Roberto Burle Marx's gardens*; w: *Relating Architecture to Landscape* (ed.): J. Birksted, E & F.N Spon, London: 77-101
- Matthews-DeNatale G., 2008: *Digital Storytelling Tips and Resources*, Simmons College Boston, MA.
- Norberg-Schulz Ch., 2000: *Bycie, przestrzeń i architektura*, Murator, Warszawa
- Sheldrake P. 2001, *Spaces for the Sacred: Place, Memory, and Identity*, The Johns Hopkins University Press.
- Smith R. 2002: *A Memorial Remembers The Hungry*, The New York Times, 16.07.2002 .
- Wheeler, L. 2000: *'Sacred Ground' Dedicated do King: Plaque Placed at Site of Memorial for Civil Rights Leader*, w: *The Washington Post* (2000-12-05).
- Zachariasz A., 2011: *Krajobrazy pamięci wyrazem tożsamości miejsca*, w: *Niematerialne wartości krajobrazów kulturowych*, *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG*, 15: 310-326.
- Zachariasz A., 2012: *O upamiętnianiu miejsc, wydarzeń, osób i zwierząt, w historycznych i współczesnych ogrodach i parkach*, w: *Czasopismo Techniczne, seria Architektura 2-A/2012, z. 7, rok 109: 51-70*.